

Piotr Byszewski

Warszawa

Organizacja „Ruch” (1965–1970)*

Tematem niniejszej rozprawy jest historia „Ruchu” – największej konspiracyjnej organizacji niepodległościowej działającej w okresie rządów Władysława Gomułki. To również pierwsza monografia poświęcona tej organizacji.

Praca ma układ chronologiczno-problemowy, składa się z ośmiu rozdziałów. W rozdziale I opisałem sytuację polityczną w Polsce w latach 1956–1970. Położyłem tu nacisk na ówczesne konflikty społeczno-polityczne, przejawy niezadowolenia społecznego i formowanie się opozycji, ze szczególnym uwzględnieniem ówczesnej konspiracji. Zasadnicza część (rozdz. III–VIII) obejmuje lata 1965–1974, czyli od początków organizacji do wyjścia na wolność jej przywódców i założycieli. Przedstawiłem tu powstanie, rozwój i działalność „Ruchu” do rozbitcia przez Służbę Bezpieczeństwa w 1970 r., śledztwo, procesy, a także działania opozycji w obronie skazanych. Zakres chronologiczny pracy jest jednak znacznie szerszy. Konieczne stało się np. przybliżenie sylwetki ojca współzałożycieli „Ruchu” – braci Andrzeja i Benedykta Czumów – prof. Ignacego Czumy, wykładowcy na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, posła na Sejm II RP, więźnia w okresie stalinowskim. Musiałem też przybliżyć życiorys innego przywódcy organizacji, Mariana Gołębiewskiego – oficera AK i WiN, skazanego w procesie I Zarządu WiN na karę śmierci. Pisząc o inwigilacji organizacji, nie mogłem ograniczyć się wyłącznie do okresu jej działalności. Na przykład musiałem ukazać inwigilację Gołębiewskiego prowadzoną od stycznia 1957 r. Z kolei w zakończeniu opisałem w bardzo

* Autoreferat rozprawy doktorskiej obronionej 16 I 2018 r. w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Promotorem pracy był prof. dr hab. Jerzy Eisler, recenzentami: prof. dr hab. Tadeusz Wolsza (Instytut Historii PAN) i prof. dr hab. Antoni Dudek (Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego).

dużym skrócie działalność opozycyjną osób z „Ruchu” w drugiej połowie lat siedemdziesiątych.

„Ruch” był największą tajną organizacją działającą w latach sześćdziesiątych. Jedyne z całej ówczesnej opozycji posiadał program, w którym jako główne cele określono odzyskanie niepodległości i odebranie władzy PZPR¹, co w tym czasie stanowiło wyjątek. Ewenementem było także wydawanie własnych pism – „Biuletynu” i „Informatora”. Dla wielu ludzi „Ruch” stał się początkiem dalszej działalności opozycyjnej.

Głównym celem pracy było opisanie historii organizacji. Musiałem przedstawić jej genezę, spróbować scharakteryzować ludzi ją tworzących (w rozdz. II), ukazać całą działalność (rozdz. III i IV). Również bardzo ważne było przedstawienie kwestii ideowo-programowych, czemu poświęciłem rozdz. V. W następnych dwóch rozdziałach opisałem działania aparatu bezpieczeństwa: w rozdz. VI wyjaśniłem okoliczności wykrycia, rozpracowania i rozbicia „Ruchu”, zaś w rozdz. VII ukazałem przebieg śledztwa. W ostatnim rozdziale – VIII – scharakteryzowałem procesy.

Staralem się podważyć pokutującą przez wiele lat niezasłużoną opinię na temat „Ruchu” jako organizacji terrorystyczno-kryminalnej². Akcja „Poronin” (przygotowanie podpalenia Muzeum Lenina w Poroninie) oraz usiłowanie kradzieży utargu ze sklepu w Łodzi były fatalnymi błędami, bez skrępowania wykorzystanymi przez SB. Podczas śledztwa za wszelką cenę starano się przypisać „Ruchowi” inne akcje tego typu.

Kolejną ważną kwestię stanowiły działania ówczesnej opozycji, intelektualistów, Kościoła oraz emigracji w obronie przywódców „Ruchu”, skazanych na wysokie kary więzienia (w ostatnich latach pisali o tym Andrzej Friszke³ i Jan Skórzyński⁴).

Zasygnalizowałem też problem dotąd pomijany przez badaczy – chodzi o konspirację z lat 1956–1980. Poza opracowaniami poświęconymi „Ruchowi” doliczyłem się zaledwie paru publikacji na ten temat⁵. Tymczasem kilka

¹ Antoni Dudek określił „Ruch” jako najpoważniejszą próbę odrodzenia myśli antykomunistycznej w środkowej PRL. A. Dudek, *Krajowa myśl antykomunistyczna w dobie Polski zniewolonej (1939–1989)*, w: *Antykomunizm po komunizmie*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2000, s. 129.

² Zob. D. Cecuda, *Leksykon opozycji politycznej 1976–1989*, Warszawa 1989, s. 95; *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”*, wstęp, wybór i oprac. P. Byszewski, Warszawa 2008, s. 62–64.

³ Zob. A. Friszke, *Czas KOR-u. Jacek Kuroń a geneza Solidarności*, Kraków 2011.

⁴ Zob. J. Skórzyński, *Siła bezsilnych. Historia Komitetu Obrony Robotników*, Warszawa 2012.

⁵ Zob. B. Noszczak, *Etos gniewu. Antykomunistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie (1944–1989)*, Warszawa 2015; idem, *Nie tylko Marzec. Antykomunistyczna konspiracja młodzieżowa w Warszawie w latach 1956–1970*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku*, t. II, red. T. Kozłowski, J. Olszok, Warszawa 2014; I. Masny, *Liga Narodowo-Demokratyczna w latach 1957–1960*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2; W.J. Muszyński, *Niepokorny. Życie i działalność Przemysława Górnego*, „Biuletyn Instytutu Pamięci

organizacji, jak np. Liga Narodowo-Demokratyczna czy działająca w Krakowie w latach 1967–1970 Armia Wyzwolenia, zasługuje na swoją monografię. Materiały Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) wskazują, że równocześnie z „Ruchem” istniało kilkadziesiąt organizacji i grup konspiracyjnych⁶. W większości były to niewielkie, kilkuosobowe grupy, szybko rozbijane przez SB. Z reguły tworzyli je bardzo młodzi ludzie, często ślepo naśladowujący konspirację z okupacji. Na tym tle, co trzeba koniecznie podkreślić, „Ruch” jawi się jako konspiracja dojrzała, pod wieloma względami przypominająca konspirację z lat osiemdziesiątych.

Opozycja i opór społeczny lat 1956–1980 doczekały się wielu opracowań. Ukazały się prace dotyczące poszczególnych środowisk i organizacji opozycyjnych, drugiego obiegu wydawniczego, różnych działań i inicjatyw, a także protestów społecznych z lat 1968, 1970 i 1976. Obok monografii, artykułów, prac popularyzatorskich wydano szereg edycji materiałów źródłowych, wspomnień ówczesnych opozycjonistów itd. Jednak opozycja w PRL była liczna (w porównaniu z innym krajami bloku radzieckiego) i różnorodna. Część środowisk czy grup opozycyjnych nie spotkała się z zainteresowaniem badaczy i niestety popadła w zapomnienie. Przez wiele lat dotyczyło to także „Ruchu”.

Niniejsze opracowanie jest pierwszą monografią naukową na ten temat. Wcześniej ukazały się (nie licząc opracowań MSW) trzy książki: „*Ruch*” przeciw totalizmowi współzałożyciela organizacji Stefana Niesiołowskiego⁷, wydany w 2008 r. przez IPN wybór dokumentów *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec organizacji „Ruch”* oraz całkowicie nieudana praca Jacka Wegnera *Zamach na Lenina. Krótka historia „Ruchu”* (2013)⁸.

Z innych publikacji sprzed 1989 r. trzeba wymienić wybór dokumentów *Sąd orzekł...* (seria: „Biblioteka «Kultury»”, t. CCXXI, Paryż 1972). Paryska „Kultura” zamieściła tekst deklaracji „Mijają lata...” (1972, nr 12), list Lubow Czumy (matki Andrzeja i Benedykta Czumów) do Rady Państwa PRL z prośbą o ułaskawienie synów i list prymasa Polski kard. Stefana Wyszyńskiego i kard. Karola Wojtyły (1973, nr 5). Emigracyjny kwartalnik „Libertas” (1986, nr 7) opublikował tekst Emila Morgiewicza *Czym był*

Narodowej” 2006, nr 1–2; P. Byszewski, *Kolportaż „Odezwy Konfederacji Narodowej do Narodu Polskiego” – największa akcja ulotkowa w 1970 r.*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 4, s. 45–75.

⁶ Według jednego z dokumentów w latach 1966–1970 wykryto 79 grup i organizacji, skupiających 558 osób. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), 0365/46, t. I, k. 172, Notatka dotycząca powstawania nielegalnych związków i grup ujawnionych w latach 1966–1970, Warszawa, 10 XII 1970 r., s. 1.

⁷ Ukazały się cztery wydania: w 1985, 1988, 1989 i w 1993 r. Za wyjątkiem ostatniego Niesiołowski wydał książkę pod pseudonimem „Ewa Ostrołęcka”.

⁸ Recenzje książki: P. Byszewski *Zamach na Lenina czy na Niesiołowskiego*, „Pamięć.pl” 2014, nr 7–8, s. 101; idem, *Nieudana książka o nieudanej akcji*, strona internetowa: www.ruchniepodleglosciowy.pl.

„Ruch”? Wzmianki o „Ruchu” pojawiły się także w nielicznych publikacjach emigracyjnych i drugoobiegowych⁹.

Po 1989 r. pierwszą publikacją był artykuł Stefana Niesiołowskiego *Organizacja „Ruch”* („Więź” 1990, nr 1)¹⁰. Zygmunt Hemmerling i Marek Nadolski zamieścili kilka dokumentów w wydanej w 1991 r. zbiorze *Opozycja wobec rządów komunistycznych w Polsce 1956–1976*. Kilkustronicowy fragment zawiera praca Andrzeja Friszkego o opozycji w PRL¹¹. Sporo miejsca „Ruchowi” poświęcili bracia Czumowie w swojej książce *Wspomnienia z PRL-u*¹². Należy też wspomnieć o materiale zamieszczonym w numerze 20 „Karty”¹³ oraz o słowniku biograficznym *Opozycja w PRL*¹⁴.

Pierwsze opracowania naukowe ukazały się w 2003 r. – w materiałach z konferencji poświęconej opozycji w Łodzi¹⁵ oraz w „Głaukopisie”¹⁶. W „Biuletynie Instytutu Pamięci Narodowej” opublikowano tekst dotyczący inwigilacji organizacji¹⁷. Fragmenty poświęcone „Ruchowi” znajdują się w pracach Grzegorza Waligóry¹⁸ oraz Małgorzaty Chomy-Jusińskiej¹⁹. Dwa artykuły opublikował miesięcznik „Pamięć.pl”²⁰. W serii „Opozycja i opór społeczny w Polsce po 1956 roku” zamieszczono tekst o próbach nawiązania kontaktów zagranicznych²¹. Inwigilacji Mariana Gołębiowskiego poświęcono wybór dokumentów, opublikowany w „Przeglądzie Archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej”²².

⁹ Trzeba tu wymienić prace Jakuba Karpińskiego (Marka Tarniewskiego): *Płonie komitet, Tatarnictwo nizinne, Polska, komunizm, opozycja, słownik, Portrety lat, Polska w odcinkach 1944–1988*, a także czwartą część *Najnowszej historii Polski* Wojciecha Roszkowskiego (Andrzeja Alberta), poświęconą latom 1956–1980. O swojej działalności w „Ruchu” wspominali Jacek Bierezin (*Z pustyni i z puszczy. Felietony sprzed odnowy*, Warszawa 1981) i Joanna Szczęsna (*Byłam w środku. Rozmowa Ewy Polak z Joanną Szczęsna*, „Arka” 1988, nr 24).

¹⁰ Niesiołowski pisał też o „Ruchu” w książce *Prostą drogą. O Polskę z Bogiem* (Warszawa 1993) oraz w co najmniej kilku artykułach prasowych.

¹¹ A. Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945–1980*, Londyn 1994, s. 255–263.

¹² Ks. H. Czuma TJ, Ł. Czuma, A. Czuma, B. Czuma, *Wspomnienia z PRL-u*, Katowice 1996.

¹³ „Ruch” wobec stabilizacji, „Karta” 1996, nr 20, s. 73–107.

¹⁴ *Opozycja w PRL. Słownik biograficzny 1956–1980*, red. nac. J. Skórzyński, t. I–III, Warszawa 2000–2006.

¹⁵ P. Byszewski, *Niepodległościowa organizacja „Ruch” (1965–1970)*, w: *Opozycja i opór społeczny w Łodzi 1956–1981*, red. K. Lesiakowski, Warszawa 2003, s. 42–63.

¹⁶ Idem, *Konspiracyjna organizacja „Ruch”*, „Głaukopis” 2003, nr 1, s. 70–113.

¹⁷ Idem, *Kryptonim „Rewident”. SB na tropie „Ruchu”*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2005, nr 3, s. 83–93.

¹⁸ G. Waligóra, *Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela 1977–1981*, Warszawa 2006, s. 22–25.

¹⁹ M. Choma-Jusińska, *Środowiska opozycyjne na Lubelszczyźnie 1975–1980*, Warszawa–Lublin 2009, s. 50–52.

²⁰ P. Byszewski, *Akcja „Poronin”*, „Pamięć.pl” 2012, nr 3; G. Majchrzak, *List w obronie „Ruchu”*, „Pamięć.pl” 2013, nr 10.

²¹ P. Byszewski, *Próby nawiązania kontaktów zagranicznych przez organizację „Ruch”*, w: *Opozycja i opór społeczny w Polsce...*, t. II, s. 113–130.

²² Idem, *Sprawa kryptonim „Prospekt” – inwigilacja Mariana Gołębiowskiego przez Departament III MSW (styczeń 1957 r. – czerwiec 1970 r.)*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 2015, t. VIII, s. 269–311.

W zbiorze materiałów z konferencji na temat drugiego obiegu wydawniczego znalazł się tekst dotyczący wydawnictw „Ruchu”²³. Ponadto koniecznie należy też wymienić udaną pracę Justyny Dudek *Marian Gołębiowski (1911–1996). Żołnierz, opozycjonista, emigrant* (2016). Ostatnią publikacją jest tekst odnoszący się do pomocy uwięzionym przywódcom „Ruchu”, zamieszczony w księdze pamiątkowej dedykowanej prof. Jerzemu Eislerowi²⁴.

W PRL nie ukazała się żadna ogólnodostępna publikacja o „Ruchu”. Powstało natomiast kilka opracowań MSW: wydana w 1976 r. książka Aleksandra Muszyńskiego i Kazimierza Sławińskiego *Nielegalny związek „Ruch” (formy i metody wrogiej działalności)*, a także dwie prace dyplomowe – Andrzeja Batora *Polityczny rodowód nielegalnego związku „Ruch”* (Akademia Spraw Wewnętrznych, 1977)²⁵, oraz Tomasza Ockerta *Rozwój organizacyjno-programowy nurtu „niepodległościowego” opozycji antysocjalistycznej w Polsce w latach 1956–1970* (WSO MSW, 1985)²⁶. Na potrzeby SB sporządzono jeszcze jedno opracowanie: *Nielegalna organizacja pod nazwą „Ruch”* Józefa Maja²⁷. Fragmenty dotyczące „Ruchu” zawierają inne publikacje MSW, poświęcone opozycji przedsierpniowej czy „antysocjalistycznej” działalności Kościoła²⁸. Poziom tych opracowań jest bardzo niski, okazały się prawie zupełnie nieprzydatne przy pisaniu niniejszej rozprawy.

Większą część pracy napisałem w oparciu o źródła archiwalne oraz źródła publikowane, relacje, teksty osób związanych z organizacją. Poza rozdziałami I i II w dużo mniejszym stopniu wykorzystałem opracowania. Sporadycznie odnosiłem się do ówczesnej prasy krajowej i emigracyjnej, głównie pisząc rozdział o procesach.

Kwerendę przeprowadziłem w Archiwum IPN w Warszawie, oddziałowych archiwach IPN: w Łodzi, Lublinie, Bydgoszczy, Gdańsku, Wrocławiu i Krakowie. Materiały te nie dotyczą wyłącznie działań SB. Bezценne są dokumenty wytworzone przez organizację, przechwycone przez SB – protokoły

²³ Idem, „Biuletyn” i „Informator” – wydawnictwa organizacji „Ruch”, w: *Drugi obieg w PRL na tle samizdatu w państwach bloku sowieckiego po 1956 roku*, red. P. Gasztold-Seń, N. Jarska, J. Olaszek, Warszawa 2016, s. 215–229.

²⁴ Idem, *W obronie przywódców „Ruchu”*, w: *Yesterday. Studia z historii najnowszej. Księga dedykowana prof. Jerzemu Eislerowi w 65 rocznicę urodzin*, red. J. Olaszek i in., Warszawa 2017, s. 240–261.

²⁵ Sygnatura: AIPN, 1510/3743.

²⁶ AIPN, 001708/2232, Większa część pracy dotyczyła „Ruchu”.

²⁷ AIPN, 0189/93, t. I (maszynopis powielony). Opracowanie wydało w 1980 r. Biuro „C” MSW.

²⁸ Zob. M. Burski, S. Rapalo, *Młódzież a dywersja ideologiczno-polityczna*, Warszawa 1974; J. Siemaszkiewicz, *Polityczno-ideologiczna i społeczna działalność Kościoła rzymskokatolickiego wśród młodzieży*, Warszawa 1974; idem, *Działalność ideologiczno-polityczna hierarchii i kleru Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w latach 1944–1984*, Warszawa 1986; F. Bielak, H. Kopezyk, *Wybrane zagadnienia z genezy i działalności grup antysocjalistycznych w Polsce w latach 1975–1981*, Warszawa 1983; J. Czerniakiewicz, T. Zybala, *Wybrane zagadnienia działalności sił antysocjalistycznych wobec organów bezpieczeństwa i porządku publicznego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1981.

z poszczególnych zjazdów, teksty referatów przedstawionych na tych zjazdach, projekty opracowań programowych, „Biuletyn”. Bardzo cenne okazały się też akta operacyjne dotyczące inwigilacji. Zbadanie ich pozwoliło na wyjaśnienie okoliczności wykrycia organizacji oraz przebiegu inwigilacji aż do rozbicia „Ruchu”.

Najwięcej zachowanych materiałów powstało w czasie śledztwa. Trwało ono od czerwca 1970 r. do wiosny następnego roku i objęło aż 75 podejrzanych. Wytworzono wówczas ogromną liczbę różnorodnych dokumentów, na podstawie których można dokładnie odtworzyć przebieg śledztwa, ale nie tylko. Są także pomocne przy opisywaniu działań organizacji – ze względów bezpieczeństwa „Ruch” nie dokumentował bieżącej działalności, co stanowi poważną trudność dla badacza. Protokoły z przesłuchań obejmują cały okres działalności organizacji – od jej powstania do aresztowań²⁹.

Bardzo cenne są akta procesowe, również przechowywane w IPN. Na ich podstawie mogłem opisać przebieg poszczególnych procesów, a także działania w sprawie zwolnienia z więzienia przywódców organizacji, skazanych na najwyższe wyroki. Wykorzystałem też materiały SB dotyczące osób niezwiązanych z „Ruchem”. Chodzi o ówczesnych opozycjonistów: Jacka Kuronia, Zbigniewa Herberta, Wiktora Woroszyńskiego, Jana Olszewskiego i innych, zaangażowanych w pomoc uwięzionym i ich rodzinom. Przydatne okazały się również dokumenty SB na temat innych organizacji i grup konspiracyjnych z lat sześćdziesiątych.

Niezwykle cenne są materiały z Archiwum Akt Nowych – akta Prokuratury Generalnej oraz Wydziału Administracyjnego KC PZPR, dotyczące procesów. W dokumentach Wydziału Propagandy KC PZPR znalazłem szereg informacji na temat obchodów stulecia urodzin Lenina. Skorzystałem też ze skryptów audycji Radia Wolna Europa, zgromadzonych w Narodowym Archiwum Cyfrowym. Prócz tego przeanalizowałem niewielki zbiór dokumentów z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie, dotyczących działań metropolity krakowskiego kard. Karola Wojtyły w sprawie ułaskawienia Andrzeja i Benedykta Czumów.

Bardzo ważnym źródłem do moich rozważań były relacje. Wykorzystałem relacje 19 osób, w tym wszystkich przywódców i założycieli „Ruchu”. Inne relacje zamieszczono w zbiorze *Niezależność najwięcej kosztuje. Relacje uczestników opozycji demokratycznej w Łodzi 1976–1980*³⁰. Niestety bardzo

²⁹ Trzeba zaznaczyć, że odtwarzanie historii „Ruchu” tylko na podstawie materiałów śledczych byłoby bardzo poważnym błędem. W śledztwie SB usiłowała za wszelką cenę udowodnić terrorystyczny i kryminalny charakter organizacji. Stąd śledczy dopisywali do protokołów nieprawdziwe fakty. Jednocześnie przesłuchiwanym często starali się ukryć szereg faktów, podawali informacje nieprawdziwe itd. Wiedząc o tym, korzystałem z protokołów z przesłuchań z wielką ostrożnością, starając się weryfikować je z innymi źródłami.

³⁰ *Niezależność najwięcej kosztuje. Relacje uczestników opozycji demokratycznej w Łodzi 1976–1980*, oprac. L. Próchniak, S.M. Nowinowski, M. Filip, Łódź 2008.

niewiele osób pozostawiło po sobie wspomnienia. Najcenniejsze są wspomnienia Stefana Türschmida³¹ oraz relacja Emila Morgiewicza, dostępna w internecie³². Częściowo wspomnieniowy charakter ma zbiór *Wspomnienia z PRL-u* braci Czumów, a także książki Edwarda Staniewskiego³³. Nie można zaliczyć do literatury wspomnieniowej książki *Ruch przeciw totalizmowi*, choć Niesiołowski napisał ją w dużym stopniu w oparciu o własne doświadczenia (oczywiście była bardzo pomocna przy pisaniu niniejszej pracy).

Mam nadzieję, że niniejsza praca choćby częściowo zapełni lukę w badaniach nad historią opozycji w PRL. Liczę też na to, iż w najbliższych latach powstaną kolejne opracowania poświęcone zapomnianej konspiracji z lat 1956–1980.

³¹ S. Türschmid, *Cień Lucyfera*, Kraków 2015.

³² „Ruch” w którym byłem, zob. strona internetowa: www.ruchniepodleglosciowy.pl.

³³ E. Staniewski, *Upiory*, [Warszawa 2004]; idem, *Wysadzanie Lenina*, Warszawa 2005; idem, *Moja walka z szatanem*, [Warszawa] 2005.